

ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГЕРОЇВ ТВОРІВ Д. БРАТКОВСЬКОГО У ДИСКУРСІ БАРОКОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ УНІВЕРСАЛІЗМУ

У статті висвітлено результати дослідження творів Д. Братковського у дискурсі ідеї національної ідентичності. Охарактеризовано параметри світогляду автора книги «Світ, по частинах розглянутий» як представника державотворчої еліти XVII ст. та форми втілення ним проблеми особистісної та національної ідентичності у контексті барокової концепції універсалізму.

Ключові слова: *поетика бароко, національна ідентичність, бароковий ідеал, концепція універсалізму.*

У статті изложены результаты исследования произведений Д. Братковского в дискурсе идеи национальной идентичности. Охарактеризованы параметры мировоззрения автора книги «Мир, по частям рассматриваемый» как представителя государственно создающей элиты XVII в. и формы воплощения им проблемы личностной и национальной идентичности в контексте барокковой концепции универсализма.

Ключевые слова: *поэтика барокко, национальная идентичность, барокковый идеал, концепция универсализма.*

In the article the results of the research of Danylo's Bratkovsky works in the discourse of the idea of national identity are offered. The parameters of the author's world view in his book «The world by installments is considered» as a representative of the state creative elite of the eighteenth century are characterized. The form of the embodiment of the problem of personal and national identity in the concept of the universalism in Baroque is also described.

Key words: *baroque poetics, national identity, baroque ideal, the concept of universalism.*

Концепцію барокового ідеалу за естетичними та поетикальними параметрами висвітлено у дослідженнях Д. Чижевського [19], А. Макарова [11], Д. Наливайка [16; 17], Л. Ушкалова [18], Л. Софронової [15], В. Шевчука [20]. Окремі аспекти творчості Д. Братковського як складової барокового літературного процесу отримали прочитання у працях М. Корпанюка, В. Шевчука. Зокрема, автор «Музи Роксоланської» окремим розділом висвітлює характерні ознаки державо-творчих та національно-стабілізуючих еліт в українському суспільстві XVI-XVII століть [20, с. 22-37]. Однак актуальною є потреба прочитати твори Д. Братковського у дискурсі проблеми національної ідентичності як естетичного самоусвідомлення національної тотожності українців у європейському контексті.

Твори Д. Братковського реалізують ідею барокового універсалізму, в основі якої є триєдність національного, загальнолюдського і духовного, тому проблема національної ідентичності окреслюється у контексті універсальних барокових світоглядних

параметрів. «Українське бароко асоціює та підносить такі риси національного менталітету, як кордоцентричність, «православний естетизм» (тлумачення краси як онтологічного гаранта гармонії буття та Божої присутності у світі), ідею софійності та духовного розуму, етичної цінності особи та символічного антропоцентризму» [9, с. 26]. Мета даного дослідження – виявити, проаналізувати і висвітлити втілення у творах Д. Братковського основних напрямів утвердження національної самобутності народу, до котрого за своїм походженням та проживанням належить автор. Із окресленої мети постають такі завдання: означити параметри загальнолюдської ідентичності героїв творів поета та в межах втілення гуманістичних ідеалів виокремити напрями ствердження національної самобутності.

Приналежністю автора книги «Світ, по частинах розглянутий» до «державоносної» (В. Шевчук) еліти, природу якої В. Липинський розглядав трипостасно: еліта воєвників, еліта економічна та еліта духовно-культурна, визначаються світоглядні

засади його творчості. Вони сформувалися як результат засвоєння Д. Братковським – представником духовно-культурної еліти свого часу – гуманістичних ідей європейського Ренесансу, барокових, ренесансних форм естетичного і суспільного мислення. Творчість поета у контексті барокового літературного процесу характеризується такими ознаками: а) втілення світоглядних засад універсалізму, за якими людина є носієм, мірилом усього; особа як одиничне несе у собі усі ознаки цілого, тобто Всесвіту і його Творця; б) прагнення до ідеалу як до вираження в особистості (одиничному) повноти цілого (Всесвіту), того, що заклав у неї Творець; в) критика суспільних та індивідуальних людських вад, котрі перешкоджають особистості досягти ідеалу.

Д. Братковський (1653-1702) належав до роду українських шляхтичів, який проживав у Брацлавському та Волинському воєводствах, що на той час входили до складу держави Речі Посполитої. Не випадково книгу поезій «Світ, по частинах розглянутий» автор присвячує королеві Августі II. Політичну тодішню ситуацію, характером якої визначались напрями ствердження національної самобутності українського народу та можливості до їхньої реалізації, можна окреслити, за словами В. Шевчука, як дві тенденції, що, з одного боку, виявляли посилення польського впливу, а з іншого – змагання українських князів за збереження своїх автономних прав [20, с. 23]. Перша тенденція втілювалась спольщенням знаті, насамперед через окатоличення, тому відстоювання українською економічною елітою своїх прав ґрунтувалось на вірності православ'ю. Як зазначає В. Антонович, «в XVII столітті рід Братковських відрізнявся щирою відданістю православної вірі, на противагу більшості шляхти, котра перейшла в цей час в унію та католицизм» [1, с. 322]. Автор книги «Світ, по частинах розглянутий» «... був людиною, – котра радикально відрізнялася в шляхетському середовищі неперевершеною стійкістю переконань, самопожертвуванням і значною для свого часу освітою» [1, с. 321], тому, дотримуючись родинної традиції щодо віри, завдяки власним рисам характеру, зумів відстояти свою життєву позицію.

На формування світоглядних позицій Д. Братковського як представника еліти нового зразка, мали вплив не тільки ренесансні гуманістичні ідеї, що пробуджували національне самоусвідомлення, а й тісний зв'язок з одним із найвизначніших культурних осередків в Україні XVII століття – Луцьким православним братством. В. Шевчук, вслід за М. Максимовичем, наводить свідчення, «... що один із дідів Братковського підписався як захисник цього братства ще в 1619 р., а батько його Богдан був у 1675-1677 рр. старостою братства. Свого часу воно володіло не тільки бібліотекою, а й мало свою школу і в першій половині XVII ст. видало кілька поетичних книжок. Саме братство було тісно зв'язане з Львовом та Острогом, ведучи важку, довготривалу боротьбу проти польсько-католицької експансії» [20, с. 262], [12, с. 539-540].

Отже, роль Д. Братковського як представника «державотворчої й національно стабілізуючої еліти» (В. Шевчук) визначилась його походженням та рисами індивідуального характеру, що і спонукало письменника прислужитись національній ідеї не тільки словом, але й відстоюванням прав і свобод свого народу участю у повстанні С. Палія. Одним із об'єктів поетичного переживання автора книги «Світ...» стали проблеми особистісної відповідності персонажів ідеалові людини, сформованому на засадах концепції універсалізму (людина – відзеркалення гармонії Всесвіту і його Творця), та співвіднесення тієї ж особистості із парадигмою характеристик певної людської спільноти – українського народу, котрий на період XVII ст. наполегливо обстоював свою національну окремішність.

У більшості творів Д. Братковський висвітлює невідповідність між бароковим ідеалом людини як гармонії божественного і земного, тобто здатність і необхідність особистості жити за законами Божими, наслідуючи ідеал Христа протиставляється тому укладу суспільного життя та моделям поведінки у ньому, які були характерними для сучасного поетові світу. Критикуючи порушення стосунків людини із Богом, що спотворювало взаємини зі світом, поет служив потребі духовного згуртування суспільства, досягненню культурної спільноти, подоланню розбіжностей і суперечностей усередині української нації [13, с. 171]. Як зазначає С. Кримський, менталітет українського бароко був неоднорідним, він «... формувався в контексті ідеологічних колізій своєї епохи. Однією з них була суперечність між домінуючою в українській духовності XVII, а почасти й XVIII століття ідеєю «святої бідності», аскетизму, з одного боку, та волею до заможності, до утвердження краси світу, його багатоманітності, повноти буття, – з другого» [9, с. 27]. Це пов'язано із тим же універсальним поглядом на світ, коли в особі поєднувалася людина «внутрішня» і «зовнішня», тобто, поле боротьби добра і зла – людська душа, і залежно, що в ній перемагає, світло чи темрява, до чого вона тягнеться, те в її поведінці переважає. «Якщо для «внутрішньої» людини зберігає чинність аскетична настанова, то «зовнішня» людина підлягає чуттєвим потребам і радощам» [9, с. 27]. Д. Братковський відстоював позицію духовної аскези та морального вдосконалення суспільства, більше того, його ідеалом було життя, що веде до святості. Гострій критиці та викриттю особистісних вад присвячені вірші «Iuventus ut ventus», «Світова охота», «Привілей», «О вельможний пане, війна в кожному стані», «Рівність родів», «Посполитий стрій», цикл віршів «Про земських і гродських урядників, убогих як і я»:

Шумиш, юнацтво, в хвилину минути
Утіха, може, не стане покути [3, с. 73].

Подібно звертався у своїх посланнях до українців Іван Вишенський: «Готове-бо начиння гніву Божого пролитися на вашу землю, тому

швидше запобігайте покаяння та виправлення вашого перед Богом» [4, с. 19].

Приємом заперечення письменник моделював ідеальний устрій суспільства – християнської держави на землі, побудованої за законами Царства Божого, жителям котрої належало би бути святими, тобто, переказуючи вислови Києво-Печерського Патерика, людьми небесними, котрі ходять по землі [7, с. 91]. У словнику творів Д. Братковського слова «святий» немає, але категорія святості у дискурсі барокової концепції універсальності отримує можливість для реалізації через викриття та критику особистих та суспільних вад саме у світлі цього поняття. Погляд на святість як на поєднання двох світів – небесного і земного – не суперечив засадам барокового світогляду:

Ні меч, ні стріли, вогонь, сила грому,
Вода, правила і стрільби при тому,
Як ти, о гріху, признати це мушу,
Б'єш, палиш, топиш і тіло, і душу [3, с. 107].

Як пише В. Горський, «такий погляд, аж ніяк не применшуючи протилежності двох світів, вів до того, що один світ не міг мислитись без іншого. А це спонукало уявляти обидва світи при всій притаманній їм принциповій протилежності тільки з'єднаними один з одним у нескінченній взаємодії і протиборстві:

На горі стану, підносячи очі,
Бачить глибини, кругіж світу хочу.
Піст – міст над глибом з землі аж до неба,
Вельми тоненький, натще іти треба [3, с. 295].

Святий власне й покликаний був втілювати єднання того, що не єднається» [5, с. 69]. Чинником, який здатний поєднати земне і небесне, може служити тільки Святий Дух. Викладаючи позитивну суспільну програму у вірші «Як має бути на сеймику», Д. Братковський стверджує, що вона може бути втілена за умови, коли можновладці матимуть у серці Святого Духа:

Святий Дух вступить в серця до начальних,
Як слать цнотливих, у правді діяльних [3, с. 83].

Отже, Д. Братковський засуджував найменший людський прогріх, пристрасть, прив'язаність, вбачаючи в них перепони до святості. Таким чином, у творчості автора «Світу...» через критику та заперечення людських вад створюється модель поведінки громадян «вічної батьківщини», до котрих прагне бути зачислений і автор, як це він висловив у вірші «Мешкання в небі»:

Мешкання досить, вістиш, в Отця мого,
Боже, прийми Ти мене як простого [3, с. 179].

Тобто, жити так, як казав апостол Павло, «Не я живу, але Христос в мені» (Гал. 2:20). В єдності з Богом людина може жити вбого, та почуватися щасливою, про що йдеться у вірші «Май сталі думи і серце без суму»:

Навіщо мислить, а чи сумувати,

До волі Бога найкраще звертатись [3, с. 189].

Утвердження особистісного барокового ідеалу у творчості письменників XVII-XVIII ст. служило справі духовної єдності та консолідації українського етносу як умови виживання і побудови власного національного життя [13, с. 173]. «Важливою прикметою цього періоду української історії стало те, що українська духовна й інтелектуальна еліта виявились значно відповідальнішими, ніж політична» [13, с. 173]. Тому проблема самоусвідомлення персонажами збірки віршів Д. Братковського «Світ...» власної окремішності та самоспіввіднесення з особами, що визначаються спільними характеристиками, осмислюється і втілюється автором у дискурсі барокових ідей гуманізму, котрі на етнічному рівні конкретизуються категорією національної ідентичності. Категорія ця формується, за Е. Смітом, на основі поняття особистісної ідентичності, тобто співвіднесення «Я» з різноманітними ідентичностями та ролями – родинними, територіальними, класовими, релігійними, етнічними та родовими [14, с. 13]. Основними рисами національної ідентичності Е. Сміт визначає: 1) історичну територію, або рідний край; 2) спільні міфи та історичну пам'ять; 3) спільну масову, громадську культуру; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільну економіку з можливістю пересуватись у межах національної території [14, с. 24]. У світлі цього вчення об'єктом поетичного пізнання виступає для Д. Братковського модель сучасних поетові суспільних стосунків та розходження її з тим ідеалом, котрий сформувався, як пише Б. Криса, «... на ідеях патріотичного сарматизму» [10, с. 11], «... згідно з якою виразно зазвучала думка, що національна аристократія у повноті свого чину – релігійного, освітнього, мілітарного – повинна відіграти роль проводу. Українські автори наголошують на рисах патріотичної традиції, зараховуючи до найбільших громадських чеснот покровительство освіти й книгодрукуванню» [10, с. 11-12]. Українські поети XVII-XVIII ст. «... намагаються акцентувати зв'язки між поведінкою людини і її високим походженням» [10, с. 12]. Отже, проблема особистості і національної ідентичності дотикається до проблеми шляхетності та обов'язку перед становим походженням, зобов'язує жити вищими критеріями, служити зразком для своїх громадян, бути відповідальним за моральне обличчя нації, її духовний розвиток, бо «еліта – невід'ємна частина суспільства, умова його політичної та економічної незалежності» [13, с. 172].

У контексті твердження В. Антоновича, що «нація – це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом» [2, с. 91], можна виокремити ті риси українців, «якими сама природа наділила людей, з якими людина починає життя своє, як з природженим, зі своїм власним» [2, с. 91]. В образах персонажів своїх творів, наприклад, «Диспут з паном убогого», «Боязнь гріха», «До вїята», «Дурний мудрий» Д. Братковський втілює

риси, які підкреслює в українцях М. Костомаров: «... у них (південнорусів) сильні почуття всеприсутності Божої, душевне впокорення, внутрішнє звернення до Бога, таємні роздуми про Промисел, над собою, душевний потяг до духовності, невідомого, того, що не може усвідомити уява, таємничого, не від цього світу» [8, с. 58]. У вірші «Боязнь гріха» Д. Братковський пише:

Ти стрільб боїшся, вогню, води, шаблі,
Повітря, вужа, пригод, що настали,
Не бійся того, гріха бійся радше,

Таких випадків не збути інакше [3, с. 115], а також:

Страшного пекла боятися треба,
З якого жоден не вийде до неба [3, с. 103].

Другою складовою національного характеру, за вченням В. Антоновича, виступають риси, «осібності, що з'явилися і виростили на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою та історичним вихованням. Вони більш чи менш бувають оригінальними і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації» [2, с. 91].

Ті риси національного характеру українців, котрі сформувались безталанним перебігом історії, осмислює Д. Братковський у віршах збірки «Світ...». Як спостеріг В. Шевчук, ця книга «... не часто оперує назвами Русь, русин, тобто Україна, українець (останньої назви тут не подибуємо)» [20, с. 274], та вона «виповнена українським духом» [20, с. 274]. Категорія українського духу отримує поетикальне втілення в образах, характерних для фольклорного художнього мислення і освоєння через його образну систему стосунків із світом. До фольклорно-побутових символів належать образи «Матері» (України) й «мачухи» (Польщі) та «дітей» (українців), «батька» (Львів) у вірші («Чим живуть пани»). У дусі українського національного світобачення потрактовуються суспільні, а також і міжнаціональні стосунки (українців та Польщі як панівної над ними держави) у вірші «Погана мати й добра». У дискурсі політичних стосунків України із Польщею та Московією фольклорні образи «чортяка – не батько», «чорт – це не мати» втілюють тлумачення автором політичного становища України, котра, будучи матір'ю-вдовою, одружується з чоловіком, тобто Московією [20, с. 270]. Хоча, на думку В. Шевчука, під татом-чортякою можна було вбачати Польщу і Московію разом. «Загалом же тут відмічаємо твердо поставлений засуд орієнтаційної політики тодішніх гетьманів, які не так дбали про незалежність, як про протекторат чужого володаря – «чортяки – не батька», за висловом поета» [20, с. 270]. Отже, проблема національної ідентичності у контексті політичного становища України визначається не лише парадигмою природжених рис, але й рис, сформованих політичними обставинами бездержавності та Руїни.

«Загалом русини (українці) не раз згадуються в книжці, зокрема в протиставленні до лютеран та кальвіністів («Про лютера і кальвіна, про вино і

русина»), до мазурів, тобто поляків, до польського війська тощо...» [20, с. 273]. У вірші «Чим живуть пани» проблема національної ідентичності осмислюється у плані виміру вартісності кожної особистості мірою зв'язків її із Вітчизною-Матір'ю. Алегоричним образом «мати-діти» Д. Братковський стверджує залежність долі кожної людини від наявності чи відсутності у неї Матері, цебто, власної держави. Духовний, політичний та моральний стан українців у добу Руїни передано висновком: «Гей, зле є дітям, як матір вмира нам». Знову ж міжнаціональні стосунки, котрі сформувались колоніальною залежністю наших земель у складі польської держави, відтворюються алегоричним образом «діти-мачуха»: «Мачуха – ваша, було б вельми дивно, / Щоб вам держава чужа дала живло...» [3, с. 213].

Виходячи з концепції патріотичного обов'язку аристократії, зокрема українського походження, до свого народу, Д. Братковський висвітлює становище українця в Речі Посполитій у XVII столітті. У вірші «Дурний мудрий» змодельована система міжнаціональних стосунків, за котрою позиція українця виражається символічним образом «пса», до котрого поляки й ополячені зрадники ставилися зі зневагою та погордою:

Мудрий був з міхом, ти логіку слухай:
Дурень без міха, розважень ні духа.
Міх – це Францішек, а вбозтво – Кіндрат,
Той – пан політик, а простий – псу брат [3, с. 93].

У контексті смислового навантаження найменувань персонажів твору, коли Францішек – польське ім'я, а Кіндрат – українське, та фольклорного тлумачення «пса» як вірного друга, охоронця майна і добробуту, цей образ отримує політичне переакцентування. Отже, іноземцям гарантуються в Україні: гроші, процвітання, кар'єра, а українцеві в рідній Батьківщині – злидні, зневага і погорда.

Ту ж проблему національної свідомості та вибору громадянської приналежності до котроїсь із націй – панівної чи залежної – осмислює Д. Братковський у вірші «Про вольність», у котрім йдеться про русинів, що ополячилися і завдають більше кривди своїм землякам, ніж самі поляки. Поет, як згодом і Т. Шевченко, риторично звертається до своїх краян:

Та ж не левиця у світ їх родила?
Кожному мусить Вітчизна бути мила [3, с. 57].

Образ левиці символізує Польщу. Для автора вітчизною русинів є Україна, адже вона їх «народила», хоч і перебуває в політичній єдності із Річчю Посполитою.

Отже, проблема етнічної окремішності українського народу поетично опрацьовується Д. Братковським у збірці віршів «Світ...» відповідно до дискурсу барокової концепції універсалізму, принципи якої сприяли через заперечення особистісних та суспільних вад втіленню барокового ідеалу людини та витворенню ідеальної суспільної

моделі. Як пише Н. Петрук, «будучи безпосередніми «учасниками» багатьох історичних подій і процесів, видатні представники українського бароко сприяли досягненню духовної та політичної єдності українського народу і заклали підвалини майбутньої української державності. Органічним для української інтелектуальної еліти цього часу (на відміну від політичної) було утвердження своєї громадянської позиції, подолання вузьких рамок егоїзму. Своє покликання видатні представники української культури вбачали в служінні Україні, в поширенні між людьми громадянської любові і миру задля досягнення Україні великого майбуття» [13, с. 174].

Проблема ідентичності опрацьовується автором у двох ракурсах, національному та особистісному, котрі тісно взаємопов'язані, у ряді віршів вони невід'ємні одне від одного («Дурний мудрий», «Про вольність», «Чим живуть пани» та ін.). Українці були поставлені в такі умови, коли лише за умов переходу в католицизм було можливе їхнє

подальше кар'єрне зростання, матеріальне забезпечення. Тому приналежність до котроїсь із християнських общин були визначальними у формуванні національної свідомості: католики вважали себе поляками, а православні – українцями. Д. Братковський критикує форму національної зради заради особистої вигоди. Окатоличені українці, підкреслюючи свою «національну непричетність» до поневоленого народу, поводять себе із земляками гірше, ніж самі поляки. Зраду держави автор трактує як зраду матері, що суперечить четвертій Заповіді Божій: шануй батька і матір своїх. Тобто особистий вибір, особисте відречення від національного коріння переходить у ранг державної зради. На такій хисткій основі міцної держави не побудувати, необхідно зберігати відповідальність і чистоту в стосунках на індивідуальному рівні. Д. Братковський стверджує, що від кожного громадянина залежить доля нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Даниил Братковский (1697–1702) / В. Б. Антонович // Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори; [упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського]. – К.: Либідь, 1995. – С. 237–247.
2. Антонович В. Б. Три національні типи народності / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори; [упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського]. – К.: Либідь, 1995. – С. 90–101.
3. Братковський Д. Б. Світ, по частинах розглянутий / Д. Б. Братковський; [пер. з пол., передм., прим. В. О. Шевчука] // Братковський Д. Б. Переклад. Джерела. Студії / [Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського та ін.]. – Фототип. вид. – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2004. – 463 с.
4. Вишенський І. Твори / Іван Вишенський; [з книжної української мови перекл. В. Шевчук; передм. і приміт. В. Шевчука]. – К.: Дніпро, 1986. – 247 с.
5. Горський В. Образ святості в давньоукраїнській культурі (на ґрунті аналізу «Киево-Печерського Патерика» / Вілен Горський // Українське бароко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців / Відповідальний редактор Олекса Мишанич. – Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р. – К.: Інститут української археографії, 1993. – С. 65–71.
6. Жулинський М. Данило Братковський – волинський «блоститель благочестя» / Микола Жулинський // Українсько-польські літературні контексти доби бароко: Зб. наук. праць / [Р. П. Радишевський (відп. ред. і упоряд.; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Ін-т філології та ін.]. – К., 2004. – С. 370–382.
7. Киево-Печерский Патерик, или сказание о житии и подвигах Святых Угодников Киево-Печерской лавры. – Репр. воспроизв. с 1903 г. – К.: Лыбидь, 1991. – 156 с.
8. Костомаров Н. Две русские народности / Николай Костомаров; [обработ. текста и ред. А. П. Ковалевой; авт. предисл. В. А. Дорошенко]. – К.–Х.: Майдан, 1991. – 72 с.
9. Кримський С. Менталітет українського бароко / Сергій Кримський // Українське бароко / [Д. Наливайко (керівник проекту); Д. Горбачов та ін. (ред. кол.)]. – Т. 1. – Х.: Акта, 2004. – С. 23–49. – (Б-ка Державного фонду фундаментальних досліджень).
10. Криса Б. Образ світу в українській поезії XVII-XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. філолог. наук: спец. 10.02.02 «Українська література» / Б. С. Криса. – К., 1995. – 48 с.
11. Макаров А. Світло українського бароко / Анатолій Макаров. – К.: Мистецтво, 1994. – 288 с.
12. Максимович М. А. О Богдане Братковском. (Письмо к В. Б. Антоновичу) / М. А. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч.: У 8 т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 539–540.
13. Петрук Н. Українська національна еліта як носій національної ідеї / Н. Петрук // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 171–174.
14. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; [переклад з англійської. Редактор В. Івченко]. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
15. Софронова Л. А. Принцип отражения в поэтике барокко / Л. А. Софронова // Барокко в славянских культурах: [сб. ст.] / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики; [редкол.: А. В. Липатов и др.]. – М.: Наука, 1982. – С. 78–102.
16. Українське бароко / [Д. Наливайко (керівник проекту); Д. Горбачов та ін. (ред. кол.)]. – Т. 1. – Х.: Акта, 2004. – 636 с.
17. Українське бароко / [Д. Наливайко (керівник проекту); Д. Горбачов та ін. (ред. кол.)]. – Т. 2. – Х.: Акта, 2004. – 412 с. – (Б-ка Державного фонду фундаментальних досліджень).
18. Ушкалов Л. З історії української літератури XVII-XVIII століть / Леонід Ушкалов. – Х.: Акта, 1999. – 216 с. – (Серія «Харківська школа»).
19. Чижевський Д. Українське літературне барокко: Вибрані праці з давньої літератури / Дмитро Чижевський; [О. Прицак (голова ред. кол.); О. Мишанич (підготов. вид., передм.)]; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К.: Обереги, 2003. – 575 с.
20. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. / Валерій Шевчук. – Кн. 2: Розвинене бароко. – К.: Либідь, 2005. – 726 с.